

Денисенко В. В.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного,
адміністративного та трудового права
Запорізького національного технічного університету

ПРОКСЕНІЯ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ КОНСУЛЬСЬКОГО ПРАВА

Анотація. Статтю присвячено дослідженню окремого історичного періоду розвитку консульського права, становлення інституту проксенії в Стародавній Греції VII – II ст. до н. е.

Ключові слова: консульське право, консульські відносини, інститут публічної гостинності, проксенія.

Постановка проблеми. У дослідженні розглянуто деякі ключові історичні моменти розвитку консульських відносин і консульського права. Із часом коло питань, що входять до компетенції консульських установ, невпинно розширюється, їх функції стають більш різноманітними. Зміни в характері та змісті міжнародних відносин останніх років накладають відбиток на розвиток консульських відносин між державами, вносять зміни в сучасне консульське право та його принципи. За останні роки консульська служба еволюціонувала від вирішення лише прикладних завдань до участі у великомасштабних проєктах, що мають вагомe значення для країни, у тому числі в забезпеченні стратегічних зовнішньополітичних цілей.

Стаття являє собою дослідження окремого історичного періоду становлення консульської служби й формування консульського права часів Стародавньої Греції VII – II ст. до н. е.

Мета – проаналізувати дані епіграфічних і писемних джерел, що відображають становлення проксенії – інституту консульських зносин у міждержавних взаєминах елліністичних полісів.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на значний за обсягом матеріал, представлений як у працях античних авторів, так і в епіграфічних джерелах, у вітчизняній літературі тема проксенії опрацьована недостатньо. Можна назвати лише один приклад комплексного дослідження цього правового інституту – дисертаційна робота й наукові публікації І.П. Нікітіної, опубліковані протягом 70-х рр. XX ст. [1; 2; 3; 4]. Останнім часом досліджуване питання знову привернуло увагу науковців, зокрема з'явилися окремі публікації О.М. Торшиної [5], Є.В. Нікітюка [6], С.І. Мітіної [7], М.Є. Курилова [8], М.Ф. Висоцького [9]. Проте вони не являють собою комплексного дослідження.

Інститут консулів виник у рабовласницьку епоху задовго до появи постійних посольств і вважається одним із найстаріших інститутів міжнародного права [5, с. 79]. Як і багато з інститутів сучасного міжнародного права, його становлення тісно пов'язане з розвитком міжнародних відносин, міжнародної торгівлі та мореплавства. У Стародавньому світі іноземці часто розглядалися як потенційні вороги. Із часом, за словами Ф.Ф. Мартенса, людство дійшло розуміння, що неможливо проводити політику замкнутості та ворожнечі. Зносини, що виникали між народами, призвели до необхідності створення засобів забезпечення особистої свободи та прав на чужій території [10, с. 53].

У Стародавній Греції державні утворення формувалися як поліси – міста держави, кожне з яких було економічно само-

стійним, політично незалежним, замкненим, закритим від зовнішнього світу. Іноземець був безправним і беззахисним на чужій території. Він не мав політичних прав, не міг бути присутнім на народних зборах. Іноземець не міг виступати в суді ані свідком, ані в будь-якій іншій якості. Чужоземець не міг безпосередньо укласти договір із громадянином, такий договір не мав юридичної сили. Для того, що вести торгівлю, укласти договори, отримувати захист свого майна, іноземець мав стати під заступництво певного громадянина [4, с. 181–182; 11, с. 10].

Проте таке положення іноземців суперечило, по-перше, розвинутим міжелліністичним зв'язкам, у тому числі економічним, а відповідно, необхідності приймати послів, надавати юридичний захист торговцям, брати під заступництво мореплавців, художників, співаків; по-друге, ідеї єдності всіх еллінів.

На думку дослідників, батьківщиною консульського права є саме Антична Греція, де зростання торгових і міжнародно-політичних відносин мало безпрецедентний характер [5, с. 80; 12, с. 16] і де сформувався найдавніший інститут консульського права – інститут проксенії, публічної гостинності. Вступати в будь-які офіційні відносини з іноземними державами особа могла за допомогою проксена із числа повноправних громадян [13, III, 1, 3]. Іноземці зверталися за заступництвом до знатних громадян полісу – проксенів, які брали на себе зобов'язання захищати їхні інтереси. Інститут проксенії сформувався в результаті укладення договорів про гостинність на офіційному рівні. Підраховано, що близько 78 грецьких полісів користувалися інститутом проксенії [14, с. 305].

Хронологічні рамки існування проксенічних відносин охоплюють декілька століть. Поява інституту публічної гостинності, проксенії, відноситься до VII – VI ст. до н. е. Документів того часу небагато. Значного поширення проксенія набула в V – II ст. до н. е. – після греко-персидських війн і до підпорядкування Риму. Держава від імені громадянської общини укладає угоду взаємної гостинності з впливовим і багатим громадянином певного полісу, які часто відвідується й у відносинах із яким вона зацікавлена. Громадянин стає заступником цієї громадянської общини – проксеном, через якого держава та її громадяни могли захищати свої інтереси (дипломатичні, фінансові, судові, релігійні) у відповідному полісі. Натомість держава надавала проксену різноманітні права та привілеї в себе [4, с. 182].

Декрет про дарування проксенії від імені ради й народу викреслювався на спеціальній стелі, яка виставлялася на широкий загал. У деяких державах існував спеціальний перелік офіційних представників, їх імена викреслювалися на стінах храму та в публічних місцях. Такі каталоги проксенів властиві доричним містам. Відомий, наприклад, каталог дельфійських піроксенів, який нараховував 135 прізвищ проксенів у різних містах [4, с. 183].

В Афінах зазвичай на початку декрету ставилося ім'я призначеного, вказувалося звання проксен та евергет, рідше зустрічається ім'я батька, завжди ім'я супроводжує етнікон (приналежність особи до певної громадянської спільноти).

Коли держава призначала публічного проксена, вона сповіщала його рідне місто листом або копією декрету, скріпленими державною печаткою. Цим підкреслювався офіційний характер, який мали проксени в їх рідному місті. Така копія була направлена, наприклад, Византією в Ольвію, щоб сповістити про призначення проксеном Оранта, сина Абаба, ольвіополіта. Сам факт видання декретів про проксенію, бажання довести їх до відома населення полісу, повідомити місто, де мешкає проксен, про його місію, свідчить про міжнародний характер угоди.

Декрети встановлювалися на широкий загал – у храмах або на майдані, часто виготовлялися з коштовного білого мармуру, а видатки на це брало місто. Усе це підтверджує офіційний характер відносин, держава була зацікавлена у відносинах із відповідною особою та прагнула до зв'язків з іншим полісом через неї.

На прикладі декретів Ольвії І.П. Нікітіна виділяє дві групи декретів: 1) проксенії зі скороченим формулюванням, де перерахування привілеїв дається без вказівки на заслуги особи, характерні для V ст. до н. е.; 2) проксенії, де перед розширеним переліком наданих привілеїв і прав надається мотивування, обґрунтування постанови, властиві більш пізній редакції декретів [3, с. 129].

Приклад декрету з Ольвії IV ст. до н. е. на честь афінян має таке формулювання: «У добрий час! Ольвіополіти дали Ксантіппу, сину Арістофонта, ерхїєюцю, Філополіду, сину Філополіда, дейрадіоту – афінянам, їм самим і нащадкам їх, проксенію, право громадянства, позбавлення мит на всі товари, які б ввезли або вивезли вони самі, або їх діти, або брати, у яких батьківське майно спільне, або слуги, і дали право входу в гавань і виходу з гавані і в мирний, і у військовий час, без конфіскації та без укладення договору» [3, с. 131–132].

Декрети III – II ст. до н. е. відрізняються формулою «Рада й народ постановили» (раніше – від ольвіополітів), тобто видані за постановою ради й народу. Ці декрети мають мотивувальну частину, тоді як раніше вона була відсутня. У декретах «римського часу» – перших століть н. е. – міститься формула «при архонтах на чолі з таким-то» [3, с. 132].

Аналіз текстів декретів дозволяє виокремити такі тенденції еволюції інституту проксенії:

- а) чим пізніший декрет, тим більше він розширений;
- б) із часом відбувається посилення впливу ради й посадових осіб на вирішення державних справ, посилення впливу апарату державної влади;
- в) для декретів V – IV ст. до н. е. відсутня мотивувальна частина, проте чітко визначений торговельний характер відносин і торговельний характер більшості проксенії. Часто мова йде лише про надання ателії – позбавлення від сплати мит. І.П. Нікітіна доводить безперечно торговельну спрямованість проксенічних відносин на прикладі декретів Ольвії. Проксенами, як правило, ставали особи, пов'язані з торгівлею, і саме до прийняття й розміщення іноземців зводилася звичайна діяльність проксенів [3, с. 134–137];
- г) з III – II ст. до н. е. проксенія набуває більш почесні функції, економічне її значення зменшується, що знайшло відображення й у текстах декретів;
- д) основні права проксенів залишаються незмінними майже впродовж усього періоду існування проксенії.

Проксеном зазвичай призначалася особа, яка вже надавала певні послуги державі та збиралася це робити в подальшому. З текстів декретів очевидним є постійний характер таких взаємин. На посаду проксенів призначали осіб відомих, таких, що мають вплив у відповідному полісі. Проксенія передавалася в спадок. У декретах про проксенію часто зустрічається така фраза: «Бути проксеном йому та його нащадкам». Іноді декілька поколінь роду були проксенами. Так, Полідамонт каже спартанцям: «Увесь мій рід, мої пращури, наскільки сягає пам'ять, завжди були проксенами й евергетами лакедемонян» [15, VI, 1, 4]. Афінянин Каллій, також спартанський проксен, каже, що його дід «отримав цей титул у спадок і передав своїм нащадкам» [15, VI, 3, 2].

Проксенія – це не лише пошана, нагорода, це насамперед виконання певних функцій. Так, античний автор Поллукс визначає призначення проксена таким чином: «Проксен є той, хто надає загальні послуги цілому місту, наприклад бере на себе зобов'язання з розміщення прибулих, за необхідності просить їм доступ до народних зборів і місця в театрі» [4, с. 184].

Посольство, що надсилося до певного міста, забезпечувалося рекомендаційними листами до відповідного проксена. Прибувши на місце, послы передусім до нього й зверталися, і в його будинку вони, як правило, зупинялися [15, V, 4, 22]. Проксени забезпечували послам доступ до народних зборів і вищих посадових осіб [15, IV, 5, 6].

Проксен надавав допомогу не лише послам, а й приватним особам: забезпечував представництво в суді, доступ у храми для здійснення релігійних обрядів, був присутнім як свідок під час укладення цивільних актів, наприклад під час складання заповіту, встановлював право спадкування майна померлого іноземця. Особливі функції – сприяння торговцям, що засвідчено в багатьох написах. Проксени брали їх гроші на зберігання [4, с. 185–186].

Іноді проксеном призначалася особа, з якою пов'язувалося досягнення певних політичних або військових цілей – проведення війська територією іншої держави, досягнення угоди про військовий союз [16, IV, 78; II, 85]. Так, Німфодор, син Пітія з Абдери став афінським проксеном і забезпечив союз афінян із Сіталком, фракійським царем. Він взяв на себе ведення війни на фракійському узбережжі, обіцяючи умовити Сіталка направити на допомогу афінянам фракійське військо, а також досяг угоди між македонським царем Пердіккою й афінянами [16, VIII, 92; II, 29].

Аналізуючи численні свідчення участі проксенів у дипломатичних місіях, що містяться в античних писемних джерелах, І.П. Нікітіна доходить висновку, що дипломатичні місії за участю проксенів були поширеними, ті розглядалися природними посередниками, які вели перемовини між державами та сприяли покращенню їх взаємин [4, с. 187].

Тексти проксенічних декретів значно відрізняються один від одного, проте можна виділити загальні положення й найбільш важливі обов'язки проксенів.

1. Приймати посольства й окремих громадян, що приїждять до держави проксена. Зазвичай вони мали рекомендаційні листи та зупинялися в проксена [15, V, 4, 22].

2. Проксен мав бути посередником між владою свого рідного міста й тими, хто прибув. Він мав забезпечити посольству доступ до народних зборів, аудієнцію в різних магистратів [15, VI, 5, 6], мав допомагати приватним особам під час судових слухань.

3. У грецьких полісах участь у релігійних церемоніях була привілеєм лише громадян полісу, а оскільки релігія – найваж-

ливіша складова життя давніх греків, проксен або домагався для своїх підопічних права брати участь у окремих церемоніях, або здійснював їх сам від імені чужоземців.

4. Окрім допомоги приватним особам, проксен міг надавати послуги й на міждержавному рівні – сприяти укладенню військово-політичних союзів, мирних договорів тощо [15, VI, 3, 3; 17, VIII, 136].

5. У випадку смерті чужоземця проксен зобов'язаний був організувати його поховання та спорудження поховальної стели з написом. На приватному рівні повноваження проксена включали також присутність як свідка під час укладення заповіту або розпорядження майном померлого іноземця.

6. Обов'язком проксена було зберігання переданих йому грошей і майна, заступництво торговцям, що прибули до його міста з торговельними цілями [17, V, 92; VI, 86].

Найчастіше в епіграфічних джерелах згадуються такі привілеї, що надавалися проксенам:

а) асилья або асфалія – особиста й майнова недоторканність під час війни й мира, навіть у випадку війни з його власною державою;

б) ателія – звільнення від податків, що накладаються на іноземців, звільнення від сплати податків на ввізні або вивізні товари та особисте майно. У деяких випадках дарувалася також повна ателія – звільнення від усіх податків, повинностей і зборів, що сплачувалися як іноземцями, так і громадянами;

в) проксену надавалося право за потреби звертатися безпосередньо до народних зборів і ради міста;

г) продікія – право першочергового розгляду справи в суді. Особливе значення цей привілей мав в Афінах, де через гелію щорічно проходила величезна кількість справ, а процес винесення рішення міг бути дуже тривалим. Судові справи проксенів розглядалися в Афінах перед судом іноземців, яким керував архонт-полемах;

д) проедрія – надання почесного місця під час релігійних свят, ігор і на різних громадянських зборах;

е) промантейя – право першочергового звернення за передбаченнями до відомих оракулів – дарувалося лише в крупних релігійних центрах (наприклад, у Дельфах, на Делосі). В інших державах привілеї в релігійній сфері полягали в наданні права самим проксенам приносити жертви на міських жертовниках [6].

З тих пір як проксенія стала правовим інститутом, для її здійснення вимагалася згода народних зборів або ради полісу, якому проксен надавав послуги. Копія такої постанови спрямовувався до полісу, де проживав проксен.

Отже, можемо зробити такі **висновки**.

1. Важливим показником наявності розвинутої системи регламентації міжнародних відносин у межах античного світу є характерне для греків регулювання не лише міжнародно-публічних відносин, а й міжнародно-приватних – забезпечення статусу іноземця, зародження консульських відносин. Стимулом такого правового регулювання була необхідність економічної співпраці держав. Саме в цій галузі отримали розвиток регулятори, спрямовані на забезпечення інтересів не лише цілих держав, а й індивідів, що безпосередньо брали участь у торговельному обігу й фінансових відносинах.

2. Проксенія – своєрідна угода про гостинність між державою та приватною особою – громадянином іншої держави, що оформлювалася декретом, за якою ця особа брала на себе захист інтересів іноземної держави. Фактично змішуються поняття приватноправових і публічно-правових відносин. Проксенія фігурує як інститут приватноправовий, взаємовідносини в його межах будуються в руслі надання послуг окремим громадянам іноземної держави, а також поширюється на

міждержавні публічні відносини. Проте проксен залишається виразником інтересів насамперед своєї держави через надання допомоги громадянам союзної держави.

3. Розвиток інституту проксенії мав низку ознак:

– формальне закріплення за рахунок фіксації в юридичних актах (договорах і декретах);

– універсалізація, поширення меж дії в просторі за рахунок розповсюдження єдиної практики правового регулювання міждержавних відносин у рамках усієї системи еллінських держав;

– здатність виконувати регуляторні функції на внутрішньодержавному й міждержавному рівнях.

4. Комплекс певних прав та обов'язків, визнаних за проксеном, дозволяє розглядати проксенію як правовий інститут. Оскільки проксенія визнавалася всіма державами як законна форма захисту інтересів однієї держави в межах іншої, є підстави вважати її інститутом міжнародного права в Стародавній Греції. Доцільно вбачати в проксенії прообраз інституту сучасного консульства. Між цими інститутами багато спільного, передусім у завданнях, які вони вирішують, зокрема в наданні допомоги й захисті громадянам вповноважуючої держави. Певна подібність між проксенією й консульством є щодо привілеїв, що надавалися проксенам і консулам.

Проте ці інститути не можна ототожнювати:

– проксен діяв у своїй країні в інтересах іноземної держави, штатний консул діє в іноземній країні в інтересах своєї держави та своїх співгромадян;

– штатний консул – це посадова особа, проксен таким не був. Держава, що призначала проксена, не мала засобів впливу на нього;

– визнаний офіційно іншою державою проксен у своїй країні залишався приватною особою й не отримував офіційного статусу. Лише в окремих полісах (Спарта) проксенія розглядалася як літургія («літургічна проксенія»), і можна говорити про проксена як посадову особу [1, с. 9–10; 8, с. 178].

5. Грецькі проксені в рабовласницьку епоху виконували певні функції, властиві сучасним, насамперед нештатним (почесним), консулам – функції із захисту громадян держави, що представляється, і надання їм будь-якого захисту. Цікавим є факт, що сучасні грецькі консули також називаються проксенами.

Історія розвитку відносин між державами свідчить, що інститут заступництва іноземцям – проксенія в Стародавній Греції – стоїть біля витоків консульської служби, і щодо Стародавнього світу можна говорити про формування окремих норм консульського права (консульські імунітети тощо). Проксенія узгоджувала застарілі норми з новими суспільними потребами. Держави залишалися закритими, проте через проксенію забезпечувалося їх зближення. Проксенія сприяла розвитку торговельних і політичних зв'язків між державами й відіграла важливу роль у міждержавних відносинах Стародавньої Греції. Таким чином, проксенія була особливим інститутом міжнародного права Стародавньої Греції, існування якого забезпечувалося моральним звичаєм, що вимагав надання заступництва іноземцю, а також нормами писаного права, закріпленими у великій кількості проксенічних декретів.

Причина зменшення значення проксенії в III – II ст. до н. е. (в елліністичний період) – інтенсивні торговельні й політичні відносини між державами, різке збільшення кількості міжнародних угод, у тому числі торговельних, політичних, про надання правової допомоги (символа). Як наслідок, проксенія стає почесною та втрачає пені функції. З I ст. до н. е. проксенія зустрічається дуже рідко [1, с. 11].

Література:

1. Никитина И.П. Институт проксении в межгосударственных отношениях Древней Греции : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / И.П. Никитина. – Свердловск, 1977. – 19 с.
2. Никитина И.П. Проксения как государственный институт / И.П. Никитина // Правовые идеи и государственные учреждения (историко-юридическое исследование) : межвуз. сб. науч. трудов. – Свердловск : Издат. Ур. ГУ, 1980. – С. 3–20.
3. Никитина И.П. Эволюция института проксении в Ольвии / И.П. Никитина // Государственный аппарат. Историко-правовые исследования. Свердловский юридический институт. Научные труды. – Свердловск, 1975. – Вып. 44. – С. 128–146.
4. Никитина И.П. Роль проксении в межгосударственных отношениях Древней Греции / И.П. Никитина // Государственный аппарат. Историко-правовые исследования. Свердловский юридический институт. Научные труды. – Свердловск, 1975. – Вып. 44. – С. 181–189.
5. Торшина О.М. История становления и развития консульской службы / О.М. Торшина // Вестник РУДН. Серия «Юридические науки». – 2009. – № 3. – С. 79–88.
6. Никитюк Е.В. Институт проксении в межполисных отношениях в классической Греции / Е.В. Никитюк // Античное общество – IV: Власть и общество в античности : материалы международной конференции антиковедов (г. Санкт-Петербург, 5–7 марта 2001 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/2001-03/nikituk.htm>.
7. Митина С.И. Институты проксении и исополитии в системе регулирования межгосударственных отношений эллинизма / С.И. Митина // История государства и права. – 2007. – № 11. – С. 33–35.
8. Курилов М.Э. Дипломатические институты классической Спарты / М.Э. Курилов // Учёные записки : материалы докладов итоговой научной конференции (г. Астрахань, 10–11 апреля 1991 г.). – Астрахань : Издат. АГПИ, 1993. – С. 172–180.
9. Высокий М.Ф. Отношения гостеприимства между руководителями государств / М.Ф. Высокий // Закон и обычай гостеприимства в античном мире : доклады конференции «Закон и обычай гостеприимства в античном мире» (г. Москва, 27–28 мая). – М., 1999. – С. 115–118.
10. Мартенс Ф.Ф. О консулах и консульской юрисдикции на Востоке / Ф.Ф. Мартенс. – СПб., 1873. – 184 с.
11. Митина С.И. Формирование и развитие механизма правового регулирования межгосударственных отношений в эллинистическом мире (IV – I вв. до н. э.) : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук / С.И. Митина. – М., 2008. – 50 с.
12. Консульское право и консульская служба. – Алма-Ата : ДАНЕКЕР, 2000. – 324 с.
13. Полибий. Всеобщая история / Полибий. – СПб. : Наука, 1994– . – Т. 1. – 1994. – 496 с.
14. Luce T. Lee. Consular Law and Practice / Luce T. Lee. – London, 1961. – 380 p.
15. Ксенофонт. Греческая история / Ксенофонт. – СПб. : Алетея, 2000. – 448 с.
16. Фукидид. История / Фукидид. – М. : Ладомир, 1999. – 729 с.
17. Геродот. История / Геродот. – М. : Ладомир, 2002. – 740 с.

Денисенко В. В. Проксения: история становления и развития консульского права

Аннотация. Статья посвящена исследованию отдельного исторического периода развития консульского права, становления института проксении в Древней Греции VII – II ст. до н.э.

Ключевые слова: консульское право, консульские отношения, институт публичного гостеприимства, проксения.

Denysenko V. Proxeny: history of Forming and Evolution of Consular Law

Summary. The article is dedicated to the research of the special historical period of evolution of Consular Law, forming proxeny in Ancient Greece VII – II cent. B.C.

Key words: consular law, consular relations, public hospitality, proxeny.